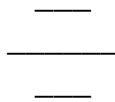

D-r DRAGOLJUB JOVANOVIĆ
DOCENT BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

SVETOZAR MARKOVIĆ

PEDESET GODINA POSLE NJEGOVE SMRTI

1875 – 26 FEBRUAR – 1925

1925
BEOGRAD

Preštampano iz „Srpskog Knjiženog Glasnika“

SVETOZAR MARKOVIĆ

PEDESET GODINA POSLE NJEGOVE SMRTI

Kad se danas ponovo pročitaju spisi Svetozara Markovića, dolazi se do jasne svesti o tome kako demokratija napreduje neobično sporo: bez malo svi problemi koje je on prvi postavio, ostali su još uvek otvoreni. Osim jugoslovenskog narodnog ujedinjenja, koje je Marković predviđao kao plod jedne revolucije, i koje je došlo kao rezultat svetskog rata, generacije koje su prihvatile njegovu nauku nisu ostvarile do kraja ni jedan ideal svoje mladosti. Jugoslovensko formalno ujedinjenje nije uzelo oblik federacije „slobodnih ljudi i ravnopravnih radnika“, „saveznog ustrojstva, ne državnog jedinstva“, federacije koja se „vrlo lako može raširiti u federaciju naroda na balkanskom poluostrvu“. Mi još patimo od ekonomske i kulturne zaostalosti, nismo slobodni od rutine birokratskog sistema, davi nas preterana centralizacija, zastava slobode je ponovo ispala iz ruku pravih demokrata, žene su još uvek bespravne, a „žed za uživanjem“ nije prestala gušiti idealizam i hrabrost mladih naraštaja. Dođe čoveku da se pita: jesmo li se pomakli za koji korak od doba Svetozara Markovića, i jesu li bili od kakvog dejstva učenje i rad ovoga „sejača ideja“, socialnog reformatora i političkog agitatora koji je pre pedeset godina imao želju biti, i u mnogome bio odista, „preodnica u svome zavičaju“?

Novo pokolenje, što danas ima da preuzme ostvarenje onih velikih preobražaja kojima je krupno delo ujedinjenja dalo šire okvire, dužno je pažljivo ispitati *pravce* na koje je ukazao Sv. Marković u jednoj situaciji koja donekle podseća na današnju. Ono se mora pitati da li su još uvek dobri *metodi* preporučeni od Markovića za rešenje državnih i društvenih pitanja. Nije bez interesa, najzad, videti kakve su bile bliže i dalje *posledice* pokreta koji je izišao iz propovedi i akcije Svetozara Markovića.

I.

Celom svojom prirodom Svetozar Marković je bio upućen na jedan *društveni ideal* u pravcu socializma. Dobar po duši, osetljiv za ljudsku patnju, a uz to borben i hrabar, on bi u svakom slučaju stao na stranu naroda. Da nije bilo socializma u vremenu njegovog mladićstva, on bi bio hrišćanin ili „narodni prijatelj“ francuskog ili ruskog tipa. Njemu je trebalo zanimanja, agitacije, borbe, rada za druge. Više spoljašnja nego unutrašnja priroda, – „ne socialni mislilac nego socialni agitator“, definiše ga G. Slobodan Jovanović, – Marković je nesumnjivo bio jedan socialno orientisan čovek. Zato mu se ne može prebaciti što je od najranije mladosti počeo da misli na reformu svoje sredine, niti čak zameriti što je toj reformi unapred obeležio smisao. Dopušteno je vrlo rano imati izvestan određen društveni ideal, hraniti dušu plemenitim snovima i podsticati um snažnim i nesebičnim težnjama. Ako se socializam shvati kao jedno raspoloženje duha, kao jedan naročiti mentalitet i moral, onda se Markoviću ne može uzeti za zlo što je bio „jedan unapred ubeđeni socialist“. Ali ako se socializam shvati uže, kao jedan naročiti pokret za preobražaj kapitalističkog društva, onda ta apriornost neminovno smeta i u teorijskom promatranju činjenica i u biranju puteva i sredstava akcije. Od dva podjednako socialno osetljiva čoveka, onaj će zacelo biti ne samo bolji teoretičar nego i bolji realizator koji pri izboru puta i načina za ostvarenje svoga intimnoga ideala pokaže veću originalnost i bolje poznavanje svoje sredine.

Kako stoji stvar sa Markovićem?

Njegovim idejama i njegovoj ličnosti posvetili su već magistralne studije naša dva najbolja pisca, i tome se nema ništa dodati. Jedino bismo želeli izvući pouke koje se iz rada Svetozara Markovića i njegovih sledbenika nameću onima što imaju da delaju pedeset godina posle njegove smrti, a naročito ljudima koji takođe nose u sebi jednu socialnu orijentaciju. Ima, čini nam se, nekih pokušaja koje treba obnoviti i nekih grešaka koje valja izbeći. A zacemento postoji jedno delo koje se mora nastaviti.

Neoriginalan duh, Marković je hranu za svoj ideal i argumente za svoju propred tražio kod stranih pisaca. Bilo bi surovo zemeriti mu što je čitao, ili što je čitao tuđe pisce. Naše prilike su bile tako primitivne, da se nije mogao razvijati drukčije nego pomoću knjiga, a naša književnost, stručna i druga, bila je tako oskudna da je morao tražiti preko granice. Svi se moraju još neprestano učiti na iskustvu i na nauci stranih naroda. Ali Marković je – i to je prva naša zamerka – pretrpeo skoro isključivo ruski uticaj. Već pre njega, Živojin Žujović bio je ruski đak. Ali Svetozar Marković se ruskom uticaju podao svesno, voljno, i više puta se vraćao Černiševskom, svoje najvećem učitelju, čak i pošto je poznao najslavnije pisce svoga vremena. Kad je posle učenja u Petrogradu došao u Švajcarsku, on je ostao društvu ruske „braće revolucionara“, radio kao „agent-korespondent“ ruske sekcije Internacionale i sarađivao na jednom ruskom listu u Ženevi. U metafizici, estetici, socializmu, narodnoj ekonomiji, kao i u metodima praktične akcije, on se rukovodio ruskim načinom mišljenja i rada. I onda kad je napustio Bakunjinu i prihvatio ideju jedne evolucionističke demokratske stranke, inspirisao se direktno jednim ruskim piscem, P. Lavrovom, u koliko nije vadio uvek iz Černiševskog. U vremenu kad je u Evropi triumfovao marksizam, Marković neprestano ruski socializam stavlja iznad evropskog, Ruse iznad zapadnjaka. On je to pravdao identičnošću prilika kod nas i u Rusiji toga doba. Danas znamo da niti su te prilike bile odista identične, niti je Srbija bila jedina zemlja u Evropi sa onakvim ekonomskim i društvenim stanjem.

U stvari, Marković je, sa čitavim svojim pokolenjem, imao slabost prema ruskom narodu, ruskoj književnosti, ruskom misticizmu, Rusija je tada imala, kao što za neke i danas ima, nečega neodoljivo privlačnog, svojom ogromnošću, širinom i dubinom svoje mistike, svojim „duhovnim poletom“, „ustrojstvom duše“. Rusi i mi imamo rasno osećanje nepodobnosti za disciplinu, i zato volimo strasno traženje unutrašnjeg preporodaja čoveka. Zato Markovića nije zadovoljavao Prudon, koji je takođe bio izradio jedan socializam za sitnoburžoasku zemlju, – socializam koji danas pokazuje jednu obnovljenu životnu snagu, – ni Furije, ni Pjer Leru, koji su se interesovali za zemljoradnju. Od Zapada Marković nije uzeo skoro ništa, i ako je bio i bližem i trajnijem dodiru sa Zapadom nego sa Rusijom. Otuda je njegov socializam jednostran, i njegovi predlozi za reformu u toliko pogrešniji što je našu sredinu identifikovao sa ruskom. Sasvim bezrazložno tražio je očuvanje naše krvne zadruge, u želji da se ona pretvori u rusku privrednu opštinu, mir. Nije video da je mir jedan rudimentaran organ minulog ekonomskog života koji je osuđen na propast, baš kao i naša zadruga. Danas izgleda neverovatno, ali je Marković u minimalan program svoje buduće stranke stavljaov ovu tačku: „Radi osiguranja srpskog seljaka od proletarijata, preobraziti svu zemlju iz privatne svojine u opštinsku“. I to u jednoj državi gde se tek počela osećati izvesna pravna sigurnost i gde se proces individualiziranja seljaka nalazio u mladalačkom naponu! Hipnotisan „komunizmom“ ruskog mira, u kome se gledalo nešto specifično

rusko, nešto više od privatne svojine, Marković nije osetio dah ekonomskog oslobođenja koji je napinjao našeg seljaka.

Valja upisati u zaslugu Markoviću što se nije dao zaneti bakunjinovskim anarhizmom, koji je podvlačio rusku haotičnost, rušilački instikt i oskudicu smisla za stvarnost. Njegova velika inteligencija i, rekli bismo, njegova stvarna energija, pomogli su Markoviću da se otrese „nedonesenih socijalista“ koji su se okupljali oko Bakunjinina. On je odlučno ustao protiv programa za reformu Srbije pravljenog u Cirihi, na kome su radili pored Bakunjinina i neki nestrpljivi Srbi, i dao se isključiti iz nepostojeće socialističke stranke. Taj program je negirao državu, svojinu, porodicu, i predviđao revolucionarnu i prevratničku akciju. Marković se opredelio za „načelo postupnosti“ koje je zastupao Lavrov. Ali je ostao u bitno ruskoj ideji o velikom dejstvu „civilizovanih manjina“, ili „inteligentne i energične manjine koja zna šta hoće“, kako danas kažu boljševici. Od Zapada je primio mnoge ideje i parole, ali samo u toliko u koliko su one već bile prihvaćene od Rusa. Čitao je Marksa i Lasala, ali je nalazio da ne odgovaraju našoj sredini. (Od Lasala je međutim primio ideju o pomaganju zanatskih kooperativa od strane države, u koliko iste zahteve nije nalazio kod Rusa.)

On ne pogada pravac našeg razvoja. Njegovim idejnim svetom vladaju u glavnom ruski pisci. U svome radu, on će propovedati ono što je od njih naučio ili kod njih zavoleo, napadaće u Srbiji ono što oni napadaju u Rusiji, tražiće za nas ono što oni traže za svoju zemlju i za svet. Tako će braniti i hvaliti neke ustanove osuđene na propast (kao zadrugu), i preterano će napasti izvesne pojave od kojih je jako patila Rusija, a koje su kod nas bile u začetku: birokratija, klerikalizam. Tako će doći do utopističke misli o ulasku u socialističko društvo bez prolaza kroz kapitalizam. Tako će, najzad, biti neizlečiv apostol socilanog idealizma u jednoj divljoj sredini koja se tek probudila u svojoj pohlepnosti za ličnim bogaćenjem.

II.

Zašto je Marković tako fatalno pogrešio put, i zašto je shvatio kao budućnost ono što je u stvari pripadalo prošlosti? Uplašio se, možda, pred brdom zapadnjačke civilizacije na koje se srpski narod tek imao da penje, pa mu je izgledalo lakše i bolje da se prosto povratimo u lug svoje primitivnosti. Da bi se tu ostvarila sreća, sloboda, blagostanje za sve, dovoljno je ukloniti izvesne političke smetnje, poseći korov birokratskog parazitizma, pustiti narod da živi kako je navikao, a osvetliti ga lučom prosvete i primerom „boljih ljudi“. Kad je tako pogrešio pravac, nije čudo što je izabrao onakve *metode akcije*. Naša nesreća, po njemu, nije bila u tome što smo bili privredno nerazvijeni, bez puteva, bez železnica, nepismeni, već u tome što se počinjemo kapitalizovati, što imao odviše činovnika i što je „narod politički glup i nezreo“. Šta treba raditi? Ukinuti dangubnu birokratiju, sprečiti stvaranje centralizovane države, svu vlast dati opštini i srezu, a narod vaspitati. Ko to može izvesti? „Samo ljudi ili *teoretički obrazovani* ili koji su živeli građanskom slobodom, n. pr. u Sev. Americi ili u Švajcarskoj, umedu da nađu garantije za slobodu i razvitak, a neobrazovana masa poći će vazda za vođama, za autoritetom i sa vlašću. To važi za svaki neobrazovan narod, pa s toga tu ne može biti nikakve sramote ni za srpski narod.“¹ Takvi, *teoretički obrazovani* ljudi treba, dakle, da uzmu vlast u svoje ruke i da sprovedu delo „slobode i razvitka“.

¹ Из писма Јеврему Марковићу, Петроград, 18 јан. 1869. *Дела* VII. стр. 38-90.

Sličnu veru u snažne pojedince ispovedali su od uvek ruski ideolozi, i ona je našla svoga najpunijeg izraza u boljševičkoj revoluciji.

U jednom periodu svoga života, Marković je bio prihvatio i sâm revolucionarne i prevratničke metode. Ne samo što je smatrao da se naš narod ne može ujediniti bez uništenja Turske i Austro-Ugarske revolucijom na Balkanu, već je lično stupao u zaveru za bunu u Bosni i Hercegovini i Staroj Srbiji, radno na skupljanju novca i opremanju četa za upad u te krajeve. Marković je u prvom svom periodu održavao veze sa Bakunjinom i oduševio se za prevratničku akciju. Ali nešto svojom prirodom, nešto usled svoje žive inteligencije koja mu je otvorila oči, on je brzo uvideo da se u Srbiji prevratom ne može lako doći na vlast. On se trezni od „diktature proletarijata“ i od „cezarizma nekoliko stotina glava pod crvenom kapom“, i uzima drugi metod.

„Ja ne velim, kaže Marković, da tiraniju ne treba obarati silom, samo velim da će se svaki takav prevrat svršiti ničim, ako masa nije proniknuta bar verom i nadom da će joj novi poredak doneti dobra“. Tu veru i nadu mogu uliti samo spremni pojedinci radom u narodu. Otuda Marković izvodi ova dva metoda akcije: 1) nauku za „civilizovane manjine“, 2) organizatorski i prosvetni posao kod masa. Od kad je došao iz inostranstva, on je svoju delatnost uputio u ta dva pravca. Taj metod su preporučivali i praktikovali Rusi; njega su bili usvojili nemački socialisti posle 1848; na njega su se vratili srpski socialisti posle 1903. On je u ostalom jedini ispravan. Pre nego što se može pomišljati na neku reformu odozgo, valja spremiti izvestan broj pojedinaca koji će organizovati i prosvetiti mase na osnovu temeljnog poznavanja datih prilika. Markovićev plan za akciju bio je teorijski dobro smišljen. Nesreća je samo što on nije istrajavao u njegovu ostvarenju.

Što se tiče spremanja pojedinaca, tu je Marković ostao do kraja veran svome programu. Najveći deo njegovih spisa – studija, članaka, pisama – bio je posvećen popularizovanju „naučnih istina“ i davanju upustava za intelektualno usavršavanje njegovih drugova. On je taj posao radio neobično dobro i uspešno. Retko koji pisac je za tako malo vremena i na tako malo prostora izložio više ideja – istina tuđih – i dao više obaveštenja i podataka o svima naukama i pokretima svoga vremena. Od njegove vulgarizatorske delatnosti bilo je nesumnjive koristi, kao i od podsticaja koje je davao svojim savremenici da se „u znanju usavršavaju“. ¹ U našu nekulturnu sredinu on je ubacio masu ideja i pojmova, i to je bilo od nesumnjive koristi. Prvi put su za njegova vremena širi društveni slojevi bili zatalasani intelektualnim vibracijama. Marković je prvi zagrejao školsku omladinu za jedan društveni ideal, i za to će mu večito biti zahvalni oni čiju je mladost obogatio jednim plemenitim pijanstvom, koje nije bilo ni ljubav ni patriotizam. ²

¹ О томе утицају Марковићеву дао је занимљивих података Г. Јован Жујовић у своме говору о прослави педесетогодишњице Вид. *Буктињу* од априла 1925.

² „Заталасала се цела наша гимназија, баш цела гимназија, – пише Г. Д-р Лаза Поповић, један од млађих поштовалаца Марковићевих . . . Пукла беше мрежа пред очима. Нису све истине само званичне. Није наука што професори гњаве. Ми смо слободни, самостални, и снажни. Нови живот, који ћемо ми започети, биће лепши, виши, племенитији и бољи, него ово што се овде наоколо животари.“ Па даље додаје Г. Поповић : „Са уживањем очекујем тренутак кад ће, и да ли ће, мој син да кришом тамо (у целокупна дела С. Марковића) забоду свој нос. Али – ја то више не могу да читам...“ Нама се чини да Марковића више не може читати ни син Г. Поповић, нити чак они „толики млади, недоучени Срби, сви аутодидакти, радници, шофери, богословци, учитељски приправници, цариници, писари, влаковође, и т.д.“ којима га он намењује. Вид. *Нову Европу*, од 1 маја 1925, број посвећен успоми Св. Марковића.

Mnogo manje traga je ostavila organizatorska akcija Svetozara Markovića. Ne mogući stvarati radničke sindikate u zemlji gde je varoško stanovništvo brojilo oko 120.000 duša, ili nešto manje od 10 %, i gde je postojala svega jedna fabrika, Marković se okrenuo zanatlijama. Sa njima je stvorio nekoliko proizvođačkih i jednu potrošačku družinu. Već za njegova života, sve su ove družine (kooperative) ispropadale. Od radničkih udruženja ostale su u životu samo Družina Tipografskih Radnika (osnovana 1874) i Družina Krojačkih Radnika (osnovana 1875). Ne znamo koliko je Marković imao ličnog udela u stvaranju ovih dveju družina, ali je nesumnjivo da su osnovane pod uticajem njegovih ideja. Da je posvetio veću pažnju tim ustanovama, one bi se, mislimo, mogle više razviti još u to doba, jer su docnije pokazale lepih rezultata. Ali Marković je hteo brz uspeh, veliku vojsku za svoj preobražajni pokret. Ekonomske organizacije u varoši mu to nisu mogle dati.

Šta je onda ostajalo Markoviću? Ili da se zadovolji polaganim sitnim radom na organizovanju varoške male buržoazije, ili da se okrene *selu* i njega pokuša organizovati. Gonjen svojom ambicijom da što pre uspe, on je digao ruke od ekonomske akcije u varoši. Nije se okrenuo selu, jer je ono, po njemu, već bilo jedinstveno u svojoj krvnoj zadrugi, i jer je rad na selu spor i težak. Marković je mislio na selo, i ceo njegov socializam je u stvari agrarni. Ali on seljake brani, a ne organizuje ih; za njih traži zakone, a ne prosvetuje ih. On vidi u seljacima onu armiju budućnosti koju su zapadni socialisti gledali u industrijskoj radničkoj klasi. On je seljaka egzaltirao kao najzdraviji osnov „sajajne, oriđinalne srpske civilizacije“, a njegovu zadrugu kao formulu buduće ekonomske i moralne organizacije društva. Marković naše selo nije iz bliže poznao. On je pred kraj svoga života, 2 januara 1875, u jednom pismu istakao potrebu da se prilike na selu ispituju, te da bi se videlo ima li tamo „radnog elementa za socijalističke zadruge“, kako se ne bi ponovile one iste „teorijske i praktične greške“ učinjene sa zanatlijskim zadrugama. Misli li ovde Marković na stvaranje zemljoradničkih zadruga, veštačkih kooperativa? Ne. On još uvek ima nameru da seljakovu „malu patriarhalnu svojinu pretvorimo u zajedničku, i da tako preskočimo jednu istorijsku epohu razvića – epohu kapitalističkog gazdinstva“. Kako je to Marković mislio postići? On o tome nigde ne daje pojedinosti. Pošto je predviđao ekonomsko organizovanje seljaka – koje je, međutim, uspešno počelo dvadeset godina posle njegove smrti – ostaju druga dva metoda akcije: ubeđivanje propagandom i sprovođenje programa zakonskim putem.

Više nego na ekonomsko organizovanje, Marković je polagao na *političku propagandu*: pored spremanja saradnika, on je ovome poslu posvetio glavni deo svojih napora. Ekonomski rad je u njegovom delanju sporedna stvar, kao što je prevratnička akcija njegova jedna kratka epizoda. Kad se vraćao u Srbiju, Marković je imao čvrstu nameru da stvori jednu političku stranku koja bi njega i njegovu grupu dovela na vlast. On je verovao da se program koji je sebi postavio može ostvariti samo na vlasti, i kad se za dolazak na vlast nije hteo ili nije mogao poslužiti direktnijim sredstvima, ostajala mu je čisto politička akcija. J. Skrelić misli da je on evoluisao u svojim idejama, i da je na praktičan demokratski program prešao zato što je posmatranjem činjenica došao do uverenja da su političke slobode najpotrebnije našem narodu, ili bar da je to jedini teren na kome se može nešto uraditi. Nesumnjivo je da se Markoviću učinilo da napušta čisto socialistički teren, jer on piše Peri Todoroviću: „Tako smo ograničili svoja načela da već osećamo teret od takvog ograničenja, samo da dobijemo komad tvrde zemlje za dalji rad.“ Zatim, objašnjavajući program od 1873, Marković veli da je u njega uneto samo

ono „što se može postići u *današnje* vreme“, i da je to samo „obična taktika u borbi: najpre valja osvojiti jednu, ali *odsudnu* tačku, sa koje nam je posle otvoren put za savršenu pobedu.“ Taj program je zacemento nešto drugo nego jedan kolektivistički program zapadnih socialista, po gotovu nešto umerenije od anarhističkog „ciriškog“ programa pisanog po diktatu Bakunjinovu. Ali šta da mislimo o Markovićevoj poznavanju naših prilika i o njegovom smislu za stvarnost, kad u tome dokumentu nalazimo apsolutno sve tačke njegovog preobražajnog programa: ukidanje „današnje upravne sisteme skupštinskim rešenjem“, predavanje centralne vlasti u ruke „izabranim delegatima iz svakog okruga“, predavanje policije u ruke pojedinim opštinama, ukidanje sudova i zavođenje besplatnih i izbornih (porotnih) sudova, uništenje svih dugova zemljoradnika, ekspropriacija sve neseljačke zemlje i predavanje opštinama, i pretvaranje sve zemlje iz privatne svojine u opštinsku. Gde J. Skerlić vidi tu politički oportunistički Svetozara Markovića? On je ostao u liniji Čerņiševskoga o slobodnom savezu opština u kojima ne postoji privatna svojina. Skerlić navodi kao dokaz njegove evolucije reči: „Put spasenja je demokratija“. Te reči se ne nalaze na navedenim stranicama (*Dela*, VII, 89-90), a one pre njih, koje pripremaju takav zaključak, izvađene su iz jednog pisma iz Petrograda, od 18 januara 1869, dakle odavno pre svake evolucije Markovićeve.

Marković je odista najveću pažnju obratio na političku propagandu, ali ne zato što bi takav rad bio lakši u onom vremenu: na protiv, taj rad je najviše smetao konservativnom režimu. On dela politički jer smatra da je to najbrži put da se dođe do vlasti i da se ostvari jedan socialistički program. Marković je, kao i svi ljudi njegova vremena, imao slabost prema političkim slobodama i prema narodnom suverenitetu. I liberali su tražili političke reforme, kako na Sveto-Andrejskoj Skupštini (1858), tako i docnije. Ali liberali su bili ideolozi buržoazije, i bili su sasvim logični. Njihov program je i ostvaren, dok od Markovićevoj socialističkih zahteva nije usvojen ni jedan jedini. Kao socialist, on je imao da se bavi prvenstveno ekonomskim i socialnim pitanjima. On je tako i počeo. Ali na tom polju se nije moglo brzo uspeti. Zatim, naš ekonomski razvoj vodio je u pravcu diametralno suprotnom od Markovićevoj idela zadružne države. Mi smo se pretvarali u jedno građansko društvo sa slobodnom konkurencijom i sa kapitalizmom. Markovićev cilj je bila krvna zadruga, koja je propadala. Ekonomska sredstva nisu pomagala. Valjalo je latiti se političkih i zaustaviti bujicu kapitalizma. Najbolje sredstvo za to je – to Marković piše na nekoliko nedelja pred svoju smrt – : „mlađa radikalna partija“, „jaka partija“ koja će „unutarnjom akcijom da izvojuje samoupravu, u srezu i okrugu, i da putem zakonodavne i ustavodavne skupštine izvojuje *narodni suverenitet*“.¹ U to doba Marković i njegovi prijatelji sve više su stupali u vezu sa poslanicima iz naroda i praktičnim političarima. Nije isključeno da bi se u tome dodiru, i nagnan uspehom samog pokreta, Marković zadovoljio manjim reformama, i napustio svoj utopijski socializam. Radikalna partija bi ga uvukla u svoj vrtlog, ili bi se on nje odrekao. Rana smrt, pre pune 29. godine, presekla je njegovu akciju i onemogućila mu eventualnu evoluciju ka radikal-socialističkom liberalizmu.

III.

Posle smrti Svetozara Markovića, stvorila se radikalna partija. Napušteni su svi poslovi osim čisto *političkog*, i to u najužem partijskom smislu. Sam Svetozar, i ako

¹ Допис из почетка 1875, послат *Ослобођењу и Застави*. *Дела*, VII, 118.

agrarni socialist, nije zavirio u selo. Radikali su se spustili do sela, ali ne da ga unaprede, disciplinuju, učine radnim i prosvęćenim, već da ga razmaze laskanjem i demagogijom. Marković je malo pokliznuo u politikanstvo; radikali su napustili sve sem politike. Dobili smo jednu za drugom mnoge političke slobode, jedan prilično napred parlamentarni sistem. Došla je do svoga punog izraza ona „srpska zabluda“, u koju je pao i sam Marković, o našoj „demokraciji“: da smo narod koji „ima u svemu preimućstva nad zapadnim narodima“, narod u suštini demokratski i pun vrlina. Ono što drugi tek sada osvajaju, mi već u veliko imamo. Od Svetozara Markovića na ovamo laskanje narodu se produžuje, i ako je sam Marković bio vrlo rezervisan u odavanju pohvala našem intelektualnom i moralnom stupnju. Sledbenici njegovi su pošli linijom najmanjeg otpora, i pobedili su narodne mase potčinjavajući se njihovoj primitivnosti. Zaveli su ustanove koje su davale maha, kako sam Skerlić kaže, „atavističkim instinktima njihovih predaka pastira i hajduka koji su vekovima živeli slobodnim životom i koji su bez istorijski stvorenog osećanja celine, bez socialne discipline“. To je ustav od 1888. Docnije su napustili svoje ideje i program, i malo po malo radili sve ono što su prebacivali svojim protivnicima. Ali frazeologija je ostala uvek ista, i Srbija je važila kao prva demokratska zemlja u Evropi. Međutim, narod je ostao nepismen, nedisciplinovan, neorganizovan, i ekonomski nije micao napred. Ratovi su pripomogli da se duhovi još više rastroje, da se socialna anarhija produži, da privreda ostane uvek primitivna.

Marković lično nije kriv ni za šta od ovih nesumnjivih nedaća našeg društvenog života. On je bio čestit idealist i oduševljen prijatelj naroda. Ali njegova je krivica možda što se naša društvena reforma shvatila odveć politički. On se hipnotisao slobodama Švajcarske i Sev. Amerike, i mislio je da je sva sreća u formalnim narodnim pravima. Marković nije predvideo da mi pedeset godina posle njegove smrti nećemo imati demokratije, a to li socializma, jer nije uviđao da narod ima samo onoliko političkih prava koliko ima ekonomske moći. On nije hteo znati da demokratiju mora nositi na svojim plećima mnogobrojna i snažna buržoazija, kao što socializam može ostvariti samo jaka radnička klasa. On je bio odviše *socialni idealist* a premalo *socialni realist*. Zato je mislio da jedna razrivena seljačka sredina može dati svemoćnu Skupštinu, jaču od vlade, koja će postavljati ministre i samoupravne opštine koje bi radile bez ikakve državne kontrole.

I ako socialist, Marković je verovao da u „svetu vladaju *partije*“ (Dela, I, 28). To mišljenje je kod nas još uvek ukorenjeno, i zato smo mi pre rata i sada bili jedan veliki logor sa razvijenim partijskim šatorima koji jedni drugima podvaljuju. Sam Skerlić je verovao u „borbu načela“ i žudno čekao dan kada će ona doći. U modernim društvima pak sve više iščezavaju borbe verovanja i strasti, i sve više nastaju sukobi interesa i računa. Našem društvu treba želeti da postane poprište tih sukoba, a da ih vode organizovane grupe proizvođača svih vrsta. U koliko se ide napred, dobro shvaćeni interesi bivaju sve više jedini kriterijum, jer samo tako razum može doći do reči.

Zavedeni utopijom narodovoljaca, Marković i njegovi sledbenici su verovali u moć *inteligencije*, šake propovednika koji bi znanjem i voljom ubedili ljude u vrline jednoga pravičnijeg društva. Kao što su izneverile politička demokratija i partije, isto tako inteligencija, u koju se kod nas toliko polagalo, nije zadovoljila očekivanja. Nigde se, u ostalom, osim u Rusiji i kod nas, velike misije ne daju inteligenciji. U Rusiji je došlo do revolucije, jer nikakvi apeli na razum nisu pomogli. Kod nas se za srazmernu društvenu ravnotežu ima zahvaliti ne inteligenciji koja je raznežila srca moćnih ovoga

sveta, već tome što je seljak držao zemlju, imao izvesnu ekonomsku nezavisnost, branio državu braneći svoje imanje. Da nas Turci nisu bili nivelisali, mučno bi naši „bolji ljudi“ probudili uviđanost bogatih... Gledajući u inteligenciju kao u nosioce razuma, Markovićeви sledbenici su zanemarili narod. I oni su tako doprineli stvaranju prosečno najvećeg činovničkog kadra na svetu i prosečno najmanje privredne elite. Tako su radikali ukinuli birokratski sistem...

Pedeset godina posle smrti prvog njenog apostola, naša demokratija je krajnje slaba. Ona nema oslonca u organizovanim masama. Politički suveren, narod je ekonomski nemoćan. Parlamenat je postao predsoblje gde se ćaska, dok se iza zidova rešava sudbina zemlje. Zastava slobode je napuštena, jer nema organizovanih seljaka i radnika da je prihvate. Birokratska rutina koči više nego ikad privredni život. Preterana centralizacija ne dopušta da se svi delovi narodnoga tela hrane podjednako i da se impuls energije oseti u svima krajevima. Veća nego što je Svetozar Marković ikad mogao sanjati, naša država nema za ogromne pokrajine ni senku od autonomija koje je on tražio za opštine i srezove sićušne Srbije od 1870.

U teorijskom pogledu, veliki deo Markovićevih shvatanja još uvek je moderan: nama sada više no ikad treba jedan agrarni socializam; teorijski rad valja da služi praktičnim ciljevima socialnog i kulturnog života; društvena korisnost je upravo savremen kriterium za merilo svih vrednosti; jedan energičan posibilizam još uvek treba da rukovodi državnike. I mi danas možemo potpisati Markovićeve ideje iz 1871, da nije dovoljno imati državu *reda*, nego je potrebna i država *rada*; da nije dovoljno *pravo*, nego valja ostvariti *društvenu pravdu*; da *sloboda* ne vredi bez opšteg blagostanja, bez *života* za sve.¹ Najzad, danas, kao pre pedeset godina, treba da nastupi jedno „potpuno novo pokolenje“ koje je, kao i koleno ljudi kome je pripadao Svetozar Marković, „sasvim udaljeno od sviju naših političkih buna, prevrata i zavera, koje upravo započinje svoj rad tek posle 1868 g. Za nas su sasvim ravnodušne te partijske borbe, lične mržnje i lični partijski računi, koji su se otuda rodili. Mi smo preneli našu borbu na polje društvenog i državnog preobražaja, na menjanje zakona i zemaljskih ustanova.“ Mesto godine ubistva kneza Mihaila trebalo bi samo staviti godinu kad se završio svetski rat, pa bi u tim rečima današnje mlado pokolenje moglo naći svoju ispovest i svoj program za rad.

¹ *Застава*, бр. 35; 1871.